

CUVINTE ȘI CONSTRUCȚII VECHI PĂSTRATE ÎN GRAIURILE DE PE VALEA SUPERIOARĂ A SOMEȘULUI MARE

MIRCEA PRAHASE

Satele de pe valea superioară a Someșului Mare fac parte dintr-o arie dialectală mai largă, ce cuprinde aproape toată Țara Năsăudului. În general, aceste graiuri se încadrează, tipologic, în subdialectul moldovenesc, cu unele influențe ale subdialectului maramureșan, Transilvania, se știe, neconstituind o arie dialectală de sine stătătoare.

Pornind de la o cercetare dialectală proprie, am întâlnit o serie de cuvinte și expresii vechi; unele păstrate direct din limba latină sau slavă, construcții ce dau notă distinctă acestor graiuri. Cîteva dintre acestea cunosc o circulație mai largă (întregul bazin superior al Someșului Mare), altele fiind „redescoperite“ de o serie de scriitori din secolul al XIX-lea, iar cîteva au rămas complet necunoscute și dau impresia unor vestigii apărute în urma unor recente campanii arheologice. Să ne oprim asupra câtorva dintre aceste cuvinte și construcții.

agest — cuvânt cu sensul de „îngrămădire de lemne butuci, surcele, vreascuri și nămol, aduse de ape și depozitate la mal“. Pe lângă acest sens originar, care ne trimite la latinescul *aggestum*, cuvântul a mai primit în satele de pe valea superioară a Someșului Mare și un sens secundar, peiorativ, acela de „venetic“, de om străin. De aici s-a format și verbul *a agestui*, a alunga dintr-o colectivitate (DLRM).

amproor — vreme când pleacă oile la pășune, dimineața, de a cărui complexă etimologie s-a ocupat Nicolae Drăganu. Etimologiile propuse (neogrecescul *prooros*), „timpuri“, lat. *per rarem*, *per roura*, *provolare*, *priulus*, *prohora*) sunt, aproape toate justificate atât fonetic cât și seman-

tic, de aceea originea sa rămâne obscură. Subliniem, de asemenea, că în zona cercetată, sensul său nu este acel atestat în unele dicționare, de „păscutul oilor înainte de răsăritul soarelui“ ci înseamnă venitul ciobanilor cu oile la stână, în jurul orei zece, ca să mănânce ¹.

a apleca — a da mielul să sugă la oaie, cu derivatul *aplecătoare*, oaie la care suge alt miel decât cel propriu. Cuvântul are ca etimon latinescul *aplivare*, derivatele formându-se pe teren românesc (DA).

blem — din latinescul *ambulemus*, cu sensul imperativ „să mergem, să plecăm“. Foarte rar folosit astăzi (numai bătrânii cunoscându-i sensul), cuvântul poate fi întâlnit însă în culegerea „*Doine și strigături din Ardeal*“, pagina 62, a lui Victor Onișor, originar din Zagra :

„Haida mândră, haida *blem*,
La vlădica să jurăm“.

brace — cuvânt întâlnit, după câte știm noi, doar în satele de pe Valea Zăgrii, cu sensul de *haine noi*, ca în formula: „Am făcut niște *brace* la Cășlegi atâta de faine!“ . Ca sens, cuvântul nu are nimic comun cu omonimul său ce denuște un instrument popular (*violă, contră*). Sensul acesta nu este atestat în dicționare.

carâmb — cuvântul interesează nu atât prin denumirea unei părți a carului sau a cizmei, ci prin sensul de „răboj“, de băț marcat în diviziuni, care se utilizează la măsuratul laptelui de oaie la stână. C.A.D.E. propune ca etimon lat. *calamus*, ceea ce, din considerente fonetice, este dificil de susținut dacă nu acceptăm că nazala bilabială *m* s-a „despicat“ întâi în *mb*

și abia apoi a s-a aflat în poziție nazală, condiție necesară pentru a putea să se închidă la *â*. Trebuie să presupunem așadar un cuvânt intermediar „*cărămb*“, neatestat.

Verbul *a/se/la* — păstrează în graiurile de pe valea superioară a Someșului Mare ambele sensuri din limba latină (*lavare*): *a spăla rufe* dar și *a se spăla pe cap*.

ospăț, oaspe, a ospăta — cuvinte latine păstrate (*hospitiem, hospes* — *itis, hospitare* — DEX), dar care, cu timpul, au suferit alunecări semantice, primind sensuri speciale. Așa cum arată Romulus Tudoran: „înțelesul cel mai răspândit al lui *ospăț* este cel de *nuntă*, pe care, de mirat, nu-l dă nici unul din dicționarele noastre. Paralel cu evoluția semantică a lui *ospăț* s-a dezvoltat înțelesul de *nuntaș* al lui *oaspe* (În „Dacoromania“, nr. XI, 1984, p. 128).

pedestru — din latinescul *pedester*, avea în trecut sensul de om care merge pe jos (cf. *militarul pedestraș*). Astăzi el a primit un sens peiorativ: *slăbănog, om fără căpătâi, vagabond*.

Substantivul *stâlpăre*, cu înțelesul de ramură de pom fructifer, considerat ca aparținând limbii vechi, transmis din generație în generație prin intermediul colindelor, este curent în satele de pe Valea Someșului Mare. Ba, mai mult, așa cum nu s-a întâmplat în nici un alt sat din zonă, în *Zagra* acest cuvânt și-a extins sensul și asupra arborilor nefructiferi. Să se compare în acest sens două variante ale aceleiași colinde culese de noi. Iată textul din satul Ilva Mare :

„Colo-n sus la răsărit
Este un pom mândru-nflorit
Cu stâlpările de-argint
Vântul când îl clatină
Merele pe jos cădea“.

Și iată acum textul cules la *Zagra* :

„La mijlocul rătului
Este-un brad încetinat
Cu stâlpări până la cer“.

D.E.X. definește acest termen ca fiind „ramură verde, crenguță înflorită“ și propune ca etimon latinescul (neatestat) *stirparia* derivat de la *stirp-is*.

străgھیată — atât sensul cât și etimologia acestui cuvânt specific păstoresc, întâlnit în unele arii ale dialectului dacoroman precum și la istringoromâni, au dat naștere la numeroase discuții. Cel mai cunoscut sens, dat de aproape toate dicționarele noastre, este cel de „lapte covăsit, prins, încheșat“.

E. Petrovici a notat și sensurile de „zer ce se ridică, după ce cașul a fost frământat“ sau „Zerul limpede, albastru, ce se ridică deasupra laptelui încheșat“, sau „caș nestrecurat“². I. A. Candrea îl consideră probabil moștenit de la păstorii romani, derivându-l de la *strangulatum* „lapte prins“³. G. Giuglea dă ca etimon latinescul *strangulata* — „acoperit cu o pătură, cu o pielită“, de la *strangula* „învelitoare“⁴. G. Pascu propune etimonul *extracoagulatum*⁵.

Pornind de la unul din informatorii anchetei noastre, care a precizat că „zerul subțirel, ca o pânzucă albă, aceea-i străgھیată“ înclin să credem că etimologia adevărată este cea propusă de G. Giuglea⁶.

stur — din latinescul *stylus*, cu înțelesul de „chiciură, promoroacă“. Se cunoaște în această zonă și verbul *a stura* (pădurea).

vipt — cuvânt cu o circulație încă destul de mare în această arie dialectală, oa și în Maramureș. El are două sensuri :

a) sacul cu grăunțe pe care-l duce cineva în spate la moară ;

b) toți sacii cu grăunțe sau cu făină care se găsesc la un moment dat într-o moară.

Ni se pare interesant de remarcat faptul că doi intelectuali de renume din Țara Năsăudului foloseau curent acest cuvânt cu sensul de „*hrană*“, introducându-l și în studiile lor cu caracter monografic. Este vorba de lucrarea *Istoria școlilor năsăudene*, apărută la Bistrița în 1913, autori fiind Virgil Șotropa și Nicolae Drăganu. La pagina 15 citim următoarele: „Astfel fură introduși cei dintâi 50 elevi în institut, unde primeau gratuit *vipt* și în parte și vestminte“ ; iar la pagina 47 : „Afară de aceasta, directorul beneficia de: cvartir și 8 stânjani de lemne de foc, învățătorii de locuință și 6 stânjani, iar adjunctul de *vipt* și îmbrăcăminte“. În povestirile sale cu subiect transilvan, Mihail Sadoveanu a utilizat și el acest cuvânt,

tocmai pentru că l-a simțit foarte vechi și deosebit de plastic : „*Vipt* am găsit la ospătărie, fără să sperăm mai mult“ (vol. *Depărtări*, 1930).

Cuvintele discutate mai sus sunt moștenite din limba latină și au o circulație restrânsă. Unele ar putea fi urme ale vechiului substrat traco-dacic. În cea mai mare parte, ele se referă la o ocupație străveche pe aceste meleaguri — păstoritul, iar folosirea lor frecventă și astăzi reprezintă dovezi de netăgăduit ale existenței și continuității românești în vatra carpato-dunăreană. În același timp, ele sunt mărturii ale unei culturi materiale străvechi și înfloritoare.

O altă categorie de elemente latinești au intrat mai târziu în graiurile satelor de pe valea superioară a Someșului Mare prin intermediul textelor bisericești, deci nu sunt elemente moștenite. Este cazul cuvântului *șpuri*, copil din flori, cu corespondentul feminin *șpureaucă*. (Aspectul lingvistic al acestui cuvânt a fost pe larg discutat de Nicolae Drăganu în revista „Dacoromania“, XI, 1922, p. 612—615).

O serie de alte cuvinte, străine sau formate pe terenul limbii române, prezintă interes pentru configurarea graiurilor de pe valea superioară a Someșului Mare. Iată câteva dintre ele : *bărc* — pădure mică și deasă de pe malul unei ape ; *cioclonț* — contaminare lexicală dintre două sinonime (*cioc și clonț*), *a descilini* — a despărți, a separa, a distinge ; *font* — unitate de măsură pentru 0,5 kg. ; *forobraz* — iarăși o contaminare lexicală între prepoziția *fără* și substantivul *obraz* ; *horaiță* — răpă, mal foarte abrupt ; *hur-lup* — prună deformată, oprită din copt, cu gust dulce-acrișor ; *lătorean* — om venit din alt sat la o nuntă, petrecere sau la horă duminicală ; *leaca!* — interjecție cu care se alungă câinele ; *paisăc* — furuncul, buboi ; *pomniță* — fragă ; *struț* — buchet de flori ; *tuluc* — puț de urș ; *a țingălui* — a suna din clopoțel (la școală) ; *vâj* — moșneag. Sub aspect etimologic, cele mai multe dintre aceste cuvinte s-au format pe terenul limbii române (*cioclonț, lătorean, forobraz* etc.), altele provin din limba germană (*font, glajă, struț*) sau maghiară (*bărc*). Având o circulație restrânsă, ele nu sunt consemnate în dicționare, cu câteva excepții.

Am lăsat intenționat la urmă trei cuvinte, care, după părerea noastră, dau o individualitate și mai distinctă graiurilor de pe valea superioară a Someșului Mare.

Primuleste verbul *a iniá*. El face parte din familia cuvântului slav, de o mai mare circulație, *ine*, înregistrat de principalele noastre dicționare cu înțelesul de „zăpadă care începe să se cristalizeze pe suprafața unei ape“ sau „sloi subțire de gheață, moale și fărâmicioasă, care plutește pe apă“. Există în Țara Năsăudului și derivatul adjectivului *inos*, după cum rezultă și dintr-o poezie culeasă de Emil Bocea și cuprinsă în antologia *Poezii populare din granița Năsăudului*, Sibiu, 1933, p. 29 ;

„Râu-i mare și *inos*.
Pagubă de om frumos
Râu-i mare și cu *ine*,
Pagubă de om ca tine“.

Al doilea cuvânt este *traste*, păstrat în aceste graiuri cu sensul etimologic primar, cel din limba slavă, adică de „patimi, suferințe, chinuri“ și, mai ales, cu acela de *denii*.

Dar nu numai cuvintele vechi (ca cele precedente) prezintă interes. Am înregistrat un cuvânt cu o circulație extrem de restrânsă deși a intrat recent în graiurile transilvănene : adjectivul *mosgrin* (cu variantele locale : *muzgrim, muzgrin, mosgrim*). Înțelesul acestui adjectiv este de „verde ca mușchiul de pădure, verde muced“. Cuvântul nu era cunoscut acum circa 60 de ani și a fost introdus prin intermediul sașilor, fie în urma relațiilor directe, fie prin comerț, oricum, cutiile cu vopsele utilizate în industria casnică textilă purtau și poartă și astăzi numele german al culorii respective. Cuvântul s-a impus în aceste graiuri românești, desigur cu unele alterații de ordin fonetic. Etimonul este germanul „*moosgrün*“, cu sensul de „verde cenușiu, verde de crom“.

Trebuie incluse în cadrul elementelor vechi păstrate în graiurile satelor de pe valea superioară a Someșului Mare și cele două construcții pe care le-au discutat pe larg, printre alții, Nicolae Drăganu și profesorul universitar Gavril Istrate. Este vorba de „*zo te custe*“, derivată din expresia latină „*deus te constat*“ și de „*cira-*

leisa“, derivată din expresia grecească „*Kirie leyson*“. Este interesant de remarcat faptul că prima expresie amintită are, în toată zona Năsăudului, un derivat: substantivul *cost*, din locuțiunea verbală „*a ține în cost pe cineva*“, cu sensul de a ține în chirie, și, eventual, de a asigura și hrana pentru omul respectiv. Dăinuirea în timp a acestei locuțiuni se poate explica și prin faptul că, peste sensul primar al lui *cost*, rămășiță a expresiei „*zo te custe*“, s-a suprapus noțiunea mai nouă de *cost*, cu sensul de „rest de plată, datorie, debit“.

Despre construcții vechi se poate vorbi și la nivelul sintaxei propoziției. Ne vom opri doar la două cazuri. Ca în vechile monumente de veche limbă românească (vezi *Psaltirea Scheiană*), sau ca în poeziile din tinerețe ale lui Mihai Eminescu, în graiurile la care ne referim, reluarea pronumelui personal cu funcție de complement direct este deosebit de frecventă: *l-am auzitu-l*, *l-am văzutul-l* etc. Ion Budai-Deleanu considera acest fapt de

limbă ca o greșală și cerea să se renunțe la astfel de construcții. Cu toate acestea, ele mai persistă, având, în același timp, și o valoare stilistică deosebită.

Al doilea element de sintaxă la care ne referim, este construcția complementului circumstanțial de scop cu prepoziția *a*: *merg a pești*, *merg a costi*, *merg a faină* etc. Acest *a*, folosit în cazurile de mai sus, poate fi un *urmaș semantic* al prepoziției latine *ad*, dintr-o construcție de tipul: *si duxit ad venare* (a plecat la vânatoare). În orice caz, construcția este încă vie și reprezintă o caracteristică a acestei zone din nord-estul Transilvaniei.

Nu putem încheia aceste sumare considerații, fără a arăta că vocabularul din părțile Năsăudului a contribuit la îmbogățirea limbii literare românești pe diverse căi și că, anumite cuvinte, chiar dintre cele mai rare discutate mai sus, se întâlnesc în poezia lui Coșbuc și în proza lui Rebreanu, două culmi ale literaturii naționale și europene.

OLD WORDS AND PHRASES PRESERVED IN THE DIALECTS ALONG THE SUPERIOR COURSE OF THE SOMEȘUL MARE RIVER

(Summary)

Starting my own work, I have met a number of words and old phrases, preserved directly from Latin or the Slav languages. They give a distinct note to the dialects (manner of speaking) spoken along the upper course of the Someșul Mare river. Some of them have a wider circulation, others have been „rediscovered“ by some famous Romanian writers

(Coșbuc, Rebreanu, Sadoveanu) and few of them are unknown and seem to be real archeological vestiges.

The last part of the paper includes reference to some problems of syntax, which individualize even more these local dialects in the north-western part of Transylvania.

ABREVIERI

CADE — I. A. Candrea și Adamescu. *Dicționar enciclopedic ilustrat*. Editura „Cartea Românească“, București, 1931.
DA — Academia Română. *Dicționarul limbii române*. București, 1913 și urm.
DEX — *Dicționarul explicativ al limbii ro-*

mâne. București, 1984.
DLRM — *Dicționarul limbii române moderne*. București, 1958.
DR — „*Dacoromania*“. *Buletinul Muzeului limbii române din Cluj*. Cluj, 1920—1921 și urm.

BIBLIOGRAFIE

- Viorel Văsieș, *Câteva observații asupra terminologiei păstorești în ținutul Năsăudului*, în „*Arhiva someșană*“, Năsăud, vol. IV, 1977, p. 298.
- E. Petrovici și P. Neiescu, *Persistența insulelor lingvistice*, în: „*Cercetări de lingvistică*“, Cluj, vol. IX, 1964, nr. 2, p. 205.
- Vezi: *Grai și suflet*, III, fascicula 2, 1928, p. 428—429.
- Vezi: *Dacoromania*, III, Cluj, 1922—1923, p. 616.
- Cf. Russu, I. I., *Dacoromania*, IX, Cluj, 1948, p. 166.
- Vezi: Viorel Văsieș, *op. cit.*, p. 290.